

PAPER

QADRIYATLAR ORIENTATSIYASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Nurmuxamedov Bahodir Xolpulatovich^{1,*}

¹Navoiy davlat universiteti “Pedagogika” kafedrası o‘qituvchisi

*nurmuxamedov_bahdir78@list.ru

Abstract

Qadriyatlar jamiyatning poydevori bo‘lib, ularning ahamiyati insonlarning axloqiy va ijtimoiy hayotini shakllantirishda, barqarorlikni ta‘minlashda, madaniyatni saqlashda va shaxsiy rivojlanishda katta rol o‘ynaydi. Ular har bir jamiyatning yuzaga kelishida, rivojlanishida va mavjudligida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Qadriyatlarning to‘g‘ri shakllanishi va jamiyatda ularga rioya qilinishi ijtimoiy farovonlikka olib keladi. Qadriyatning ahamiyati jamiyat va shaxslar hayotida juda katta. Ular nafaqat individning o‘zini anglashiga, balki jamiyatning umumiy rivojlanishiga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Quyida qadriyatlarning ahamiyatini hamda uning ijtimoiy-psixologik negizlarini yanada chuqurroq ko‘rib chiqamiz.

Key words: qadriyat, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy qadriyatlar, estetik qadriyatlar, diniy qadriyatlar, iqtisodiy qadriyatlar, insoniy qadriyatlar.

Kirish

Qadriyatlar inson xulq-atvori va qarorlarini qabul qilishga yo‘naltiruvchi asosiy e‘tiqodlar yoki tamoyillardir. Ular jamiyat yoki individual kontekstda nimani xohlash, to‘g‘ri yoki muhimligi haqida umumiy g‘oyalardir. Qadriyatlar ko‘pincha odamlarning munosabatlari, xatti-harakatlari va fikrlariga ta‘sir qiladi. Ular ijtimoiylashuvning muhim qismi bo‘lib, madaniyatlar, ijtimoiy guruhlar va shaxslar o‘rtasida farq qilishi mumkin. Qadriyatlar tushunchasini sotsiologik va psixologik qarashlar orqali o‘rganish mumkin, ular ijtimoiy o‘zaro ta‘sirlar va individual bilish orqali qanday shakllanishini ta‘kidlash mumkin.

Adabiyotlar Tahlili va Metodlar

XX asrning boshida «qadriyatlar» muammosi aniq-ilmiy tadqiqotlar sohasiga ko‘chirildi. Bu borada bir qator ilmiy nazariyalar ilgari surildi.

S.Yu.Golovinning aytishicha, qadriyatlar guruh, ijtimoiy birlarshma va umuman yaxlit sub‘ekt bo‘lgan butun insoniyat hayotiy faoliyatini mahsuli hisoblanadi. Qadriyatlarning mavjudligining uch shakli ajratiladi:

1. Ijtimoiy etalon – jamiyat tomonidan shakllangan ong bo‘lib, o‘z ichiga jamiyatning mavjud bo‘lgan barcha sohalaridagi

ma‘lum bir «bo‘lishi shart, kerak» degan tushunchaning nazariy tasavvurlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar umuminsoniy va aniq-tarixiydir.

2. Ob‘ektivlashtirilgan shakli, moddiy va ma‘naviy madaniyat asarlarda, shuningdek, insoniy xatti-harakatlarda, qadriyatli ideallarning aniq predmetlarda namoyon bo‘lishida jamlangan.

3. Ijtimoiy qadriyatlar, individual hayot faoliyati orqali modifikatsiyalashib, shaxsning psixologik tarkibiga o‘tadi hamda shaxsiy qadriyatga aylanib, shaxs xulq-atvorining motivatsiya manbaiga aylanadi [1].

D.A. Leontevga ko‘ra, qadriyatlar – haqiqatda individ faoliyatini yurutuvchi regulyatorlari bo‘lib, uni ongda tiklanishiga qaramay, ularga mohiyatan, anglangan e‘tiqodlarining psixologik tabiatiga ko‘ra, yoki sub‘ektning o‘z qadriyatlarini tasavvurlariga to‘g‘ri kelmaydiganlarni mavjudligini inkor etmaydi [2].

D.A. Leontev bir-biriga o‘tuvchi qadriyatlarni uch shaklini ko‘rsatgan:

1) ijtimoiy etalonlar, ijtimoiy ong tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, unda ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi ideal tasavvurlar majmuasi;

2) ushbu etalonlarni harakatlarda yoki aniq insonlarni mahsulotlarida gavdalantiruvchi ob‘ektlar;

3) shaxsning motivatsion tuzilmasi («majburlik modellari»)

o'z faoliyatida ijtimoiy qadriyatli ideallarni predmetlarda namoyon bo'lishiga undovchi.

D.A.Leontev qadriyatlarini salohiyatli guruhlarini ajratadi – terminal va instrumental.

Terminal qadriyatlar quyidagicha qarama-qarshi ko'rinishga ega:

- borliqning aniq qadriyatlari/ mavhum qadriyatlar;
- kasbiy o'zini o'zi kasbiy namoyon qilish qadriyatlari/shaxsiy hayot qadriyatlari;
- shaxsiy qadriyatlar/shaxslararo munosabatlari qadriyatlari;
- faol qadriyatlar/ sust qadriyatlar.

Instrumental qadriyatlar quyidagi dioxotomiyalar ko'rinishga ega:

- etnik qadriyatlar/shaxslararo o'zaro ta'sir qadriyatlari/kasbiy o'zini o'zi namoyon qilish qadriyatlari;
- individualistik qadriyatlar/konformistik qadriyatlar/altruistik qadriyatlar;
- o'zini o'zi namoyon qilish qadriyati/o'zgalarni qabul qilish qadriyati;
- intellektual qadriyatlar/dunyoni bevosita emotsional his qilish qadriyati [3].

Milton Rokeachning qadriyatlar so'rovnoma (Rokeach Value Survey, RVS) – shaxsning qadriyatlar tizimini o'rganish uchun ishlab chiqilgan psixologik metodika bo'lib, u qadriyatlarining ikki asosiy turini aniqlaydi: “terminal qadriyatlar” (yakuniy maqsadlar) va “instrumental qadriyatlar” (vositalar). Ushbu so'rovnoma shaxsning hayotiy maqsadlari va ularni amalga oshirish usullarini tahlil qilish uchun keng qo'llaniladi.[4]

Quyida ushbu tushunchalar va so'rovnoma haqida qisqacha ma'lumot:

Terminal qadriyatlar (yakuniy maqsadlar)

Terminal qadriyatlar shaxsning hayotidagi eng muhim va yakuniy maqsadlarini ifodalaydi. Bu qadriyatlar inson nima uchun yashayotgani, hayotdan nimani kutayotgani va eng oliy maqsadlari bilan bog'liq. Rokeach tomonidan taklif qilingan terminal qadriyatlar ro'yxatida 18 ta qadriyat mavjud:

1. Haqiqiy do'stlik – Chuqur, sodiq va o'zaro ishonchga asoslangan do'stlik munosabatlari.
2. Ichki uyg'unlik – Psixologik tinchlik, ichki barqarorlik va ziddiyatsizlik.
3. Erkinlik – Mustaqillik, o'z tanlovi va harakat erkinligi.
4. O'zini hurmat qilish – O'ziga ishonch, qadr-qimmat va o'zini qadrlash.
5. Baxt – Shaxsiy quvonch, mamnunlik va hayotdan rohatlanish.
6. Ijtimoiy e'tirof – Jamiyat yoki boshqalar tomonidan hurmat qilinish va e'tirof etilish.
7. Farovon hayot – Moddiy ta'minot, qulaylik va barqaror turmush.
8. Oila xavfsizligi – Oilaning moddiy va ma'naviy xavfsizligi, barqarorligi.
9. Muvaffaqiyat hissi – Maqsadlarga erishish va muvaffaqiyatdan mamnunlik.
10. Dunyo go'zalligi – Tabiat, san'at va estetikaning go'zalligidan bahramand bo'lish.
11. Tinchlik dunyosi – Global tinchlik, urush va nizolardan xoli dunyo.
12. Tenglik – Barcha uchun teng huquqlar va imkoniyatlar.
13. Milliy xavfsizlik – O'z mamlakatining xavfsizligi va barqarorligi.
14. Najot – Diniy yoki ma'naviy ma'noda abadiy hayot yoki najot topish.
15. Yetuk sevgi – Chuqur, ma'naviy va barqaror sevgi munosabatlari.
16. Qiziqarli hayot – Sarguzashtlar, yangiliklar va hayajonli tajribalar bilan to'la hayot.
17. Iffat – Hayotiy tajriba, bilim va to'g'ri fikrlash qobiliyati.

18. Hokimiyat – Jamiyatda nufuz, rahbarlik va boshqaruv pozitsiyasi.

Shuningdek Milton Rokeachning qadriyatlar tasnifiga ko'ra, 18 ta instrumental qadriyat quyidagilar hisoblanadi:

1. Ambiyali (maqsadga intiluvchan) – Katta maqsadlarga erishishga intilish.
2. Kengfikirli – Yangi g'oyalarga ochiqlik va turli nuqtai nazarlarni qabul qilish.
3. Qobiliyatli – Mas'uliyatli va samarali ishlash qobiliyati.
4. Quvnoq – Hayotdan zavqlanish va ijobiy kayfiyat.
5. Toza (pokiza) – Jismoniy va ma'naviy poklik.
6. Jasur – Qiyinchiliklarga qarshi turish va o'z e'tiqodini himoya qilish.
7. Kechirimli – Boshqalarni kechirishga tayyorlik.
8. Yordamsever – Boshqalarga yordam berishga intilish.
9. Halol – Rostgo'ylik va axloqiy to'g'rilik.
10. Tasavvurga boy – Ijodiy va yangi g'oyalarni keltirib chiqaruvchi.
11. Mustaqil – O'z qarorlarini qabul qilish va o'ziga tayanish.
12. Intellektual – Bilim olish va o'ylashga intilish.
13. Mantiqiy – Mantiq va oqilona yondashuvga asoslanish.
14. Sevgi-muhabbatli – Boshqalarga mehr va g'amxo'rlik ko'rsatish.
15. Itoatkor – Qoidalar va mas'uliyatlarga rioya qilish.
16. Muloyim – Xushmuomala va hurmatli bo'lish.
17. Mas'uliyatli – Ishonchli va o'z majburiyatlarini bajaruvchi.
18. O'zini boshqara oluvchi – O'z his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini nazorat qilish.[5]

Ushbu qadriyatlar Rokeachning instrumental qadriyatlar ro'yxatida keltirilgan bo'lib, ular insonning xatti-harakatlarida va maqsadlariga erishishda qo'llanadigan yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi.

Natijalar

O'zbekistonda Rokeach qadriyatlar so'rovnoma psixologik tadqiqotlar, ta'lim muassasalari va yoshlar bilan ishlashda qo'llaniladi. Ayniqsa, milliy qadriyatlar (oila, hurmat, vatanparvarlik) va ularning yoshlar qadriyatlar tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Masalan, o'quvchilar yoki talabalar orasida o'tkazilgan diagnostika ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini baholashda yordam beradi.

Rokeach qadriyatlar so'rovnoma shaxsning hayotiy maqsadlari (terminal qadriyatlar) va ularga erishish usullarini (instrumental qadriyatlar) aniqlash uchun samarali vositadir. U shaxsning ichki dunyosini, motivatsiyasini va axloqiy prinsiplarini tushunishga yordam beradi. Ro'yxatdagi qadriyatlar universal bo'lib, turli madaniyat va shaxslarga mos keladi, lekin ularning muhimlik darajasi shaxsiy tajriba, madaniyat va ijtimoiy sharoitlarga bog'liq.

O'zbekistonda bu ro'yxat mahalliy madaniyatga moslashtirilgan holda ishlatilishi mumkin, masalan, “oila xavfsizligi” yoki “iffat” kabi qadriyatlar ko'proq e'tibor qozonishi mumkin.

Xulosa

Qadriyatlar ijtimoiy psixologiyada insonlarning ijtimoiy munosabatlari, xulq-atvori va turmush tarzini tushunishda muhim o'rin tutadi. Ular shaxsning o'zini anglashida, jamiyatda o'z o'rnini topishda va ijtimoiy me'yorlarga moslashishda asosiy omillar bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, qadriyatlarining o'zgarishi ijtimoiy o'zgarishlarning, madaniy va iqtisodiy rivojlanishning natijasi bo'lishi mumkin. Qadriyatlar, odamlarning hayotini va qarorlarini yo'naltiruvchi asosiy tamoyillar, me'yorlar va e'tiqodlardir. Ular shaxsiy va ijtimoiy

hayotda turli qarorlar qabul qilishda, maqsadlar belgilashda va boshqalar bilan munosabatlarni o'rnatishda muhim rol o'ynaydi. Odamlar o'z qadriyatlarini aniqlash orqali hayotga qanday qarashini, o'zlarini qanday his qilishini va nima uchun yashayotganini anglashadi. Qadriyatlar nafaqat shaxsiy va ijtimoiy hayotning asosiy yo'naltiruvchisi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Головин С.Ю. Словарь практического психолога [электронный ресурс]. Режим доступа - URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word/cenost>.
2. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение, 1998. - №1. - С.13-25.
3. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации [электронный ресурс].
4. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Психология». 2011.
5. Rokeach, M. (1973). The Nature of Human Values. New York: Free Press